

NAUCZYCIELE KATOLICKIEJ SZKOŁY ELEMENTARNEJ W MICHAŁOWIE W LATACH 1840-1945

Niniejszy tekst jest częścią przygotowywanego opracowania dotyczącego historii wsi: Drogoszewo, Godurowo, Michałowo i Lafajetowo, ze wzmiankami o: Dąbrówce, Zaborni, Zalesiu i Zgalinach¹ w okresie od pierwszych wzmianek historycznych do 1945 roku. Miejscowości te położone są w gminie Piaski, w powiecie gostyńskim w Wielkopolsce, z wyjątkiem Zalesia, które należy do gminy Borek Wielkopolski.

W latach pięćdziesiątych XX wieku, kiedy to uczęszczałem do szkoły w Michałowie od klasy pierwszej do piątej (po dalszą naukę należało udać się do innej miejscowości, w moim przypadku do Borku), niewiele wiedziałem o jej historii i nauczycielach. W ostatnich latach, podczas badań genealogicznych dotyczących własnej rodziny i rodzin spokrewnionych, znalazłem w dziewiętnastowiecznych metrykach parafii Strzelce Wielkie zapisy dotyczące chrztów, ślubów i zgonów, w których występowały nazwiska osób z określoną funkcją nauczyciela. Zainspirowało mnie to do zajęcia się historią szkoły, a w dalszej kolejności historią wymienionych wsi. Natrafiłem też na kronikę szkoły napisaną z pamięci tuż po wojnie w 1945 roku przez nauczyciela i kierownika Jana Kołpowskiego. Starał się w niej odtworzyć dzieje szkoły, korzystając ze swojej pamięci gdyż wszystkie dokumenty szkolne zostały spalone przez Niemców we wrześniu 1939 roku. Byłem we wspomnianych latach XX wieku uczniem Jana Kołpowskiego. Fragment ten poświęcam jego pamięci.

Rozwój szkolnictwa na ziemiach polskich podzielić można na wiele etapów². Dla potrzeb niniejszego opracowania wspomnieć można, że szkolnictwo powszechne praktycznie do czasów rozbiorów Polski rozwijało się w oparciu o istniejące struktury kościelne³. Najwcześniej powstawały szkoły

---

¹ Miejscowość wzmiankowana w 1423 roku. W późniejszych wiekach opustoszała. Obszar pomiędzy Szelejewem, Zalesiem i Strzelcami Wielkimi. Zob.: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*: <http://bit.ly/2ms8liX> [dostęp: 11 lutego 2016 roku]. Obecnie nazwą Żgaliny określaną jest teren rekreacyjny w Szelejewie Pierwszym.

² *Dzieje ziemi gostyńskiej*, red. S. Sierpowski, Poznań 1979, s. 151 i następn.

³ F. G l u r a, *Z dziejów szkolnictwa i oświaty w gostyńskim*, Gostyń 1993, s. 11. Szkoła taka istniała również przy parafii Strzelce Wielkie.

w miastach, miasteczkach i miejscowościach, będących siedzibą parafii. Wzmianka o mającej powstać w parafii gostyńskiej szkole odnotowana została już w 1303 roku⁴. Tempo rozwoju i charakter szkół zmienił się w XVIII wieku w związku z napływem do Polski osób głównie wyznania ewangelickiego (ujmując ogólnie: protestantów). W Piasecznej Górze (Piaskach) szkoła ewangelicka powstała w 1777 roku⁵. W 1. połowie XIX wieku do istniejących już szkół katolickich, ewangelickich i parytetycznych (dwujęzycznych) w wielu miejscowościach ówczesnego powiatu krobskiego dołączyły miejscowości, które dotąd szkoły nie posiadały. Inne zaś szkoły zostały rozbudowane lub wyremontowane. Wpływ na tę sytuację miał wprowadzony przez zaborcę obowiązek (jednak nie bezwzględna konieczność) szkolny dla dzieci oraz procesy uwłaszczeniowe na wsi.

12 marca 1850 roku Rejencja Poznańska (Wydział Zarządu Spraw Duchownych i Szkolnych) wydała specjalne rozporządzenie, tj. „Instrukcję jak sobie postępować należy przy zaniechaniu szkół”⁶. Z litery przywołanych przepisów można by sądzić, że chodziło głównie o dobro wszystkich dzieci. Jeśli spojrzeć na kontekst historyczny i „ducha” przepisów, sprawa jawi się nieco inaczej. Władze chciały objąć dzieci powszechnym, podstawowym nauczaniem i dążyć do zgermanizowania jak największej części społeczeństwa polskiego. Obowiązkiem szkolnym objęte zostały dzieci od 6. roku życia. W przepisach szczegółowo przewidziano warunki ewentualnego zwolnienia dziecka z tego obowiązku. Instrukcja zawierała przepisy dotyczące stosowania kar finansowych, a nawet więzienia za zaniechanie obowiązków związanych z uczęszczaniem dzieci do szkoły. Kary można było zastosować wobec rodziców i opiekunów, ale też nauczycieli i dozoru szkolnego (inspektorów szkolnych, którymi w tym czasie byli jeszcze w większości duchowni katolicy). Zadziwia mnogość, drobiazgowość i szczegółowość instrukcji w zakresie stosowania i egzekwowania kar z niej wynikających. Efekty nie były jednak dla władz zadowalające. Wydano więc następne przepisy. Było to rozporządzenie policyjne z 20 maja 1858 roku w sprawie zatrudniania dzieci do prac związanych z gospodarstwem rolnym w czasie godzin lekcyjnych⁷. Postanowiono tam, że wyjątkowo za zgodą inspektora szkolnego można było zwolnić dzieci z tego obowiązku w kilku przypadkach: ukończenia dziesiątego roku życia, uczęszczania do szkoły w porze zimowej, dostatecznych umiejętności i niskiego statusu materialnego rodziców. Analiza aktów stanu cywilnego USC Piaski od 1874 roku do 1900 roku pokazuje jednak, że praktyka szkolna była daleka od ideału ustalonego przez ustawodawcę. W znacznej liczbie tych aktów zamiast podpisu widnieje znak „+”. Zainteresowani ojcowie, matki, narzeczeni, świadkowie nie potrafili pisać.

⁴ Tamże, s. 7.

⁵ R. R u d z i Ń s k i, *Dzieje szkół w Piaskach*, Piaski, 2008, s. 5.

⁶ „Rawicko-Krobski Dziennik Powiatowy” 1851, nr 1, s. 1-5.

⁷ „Rawicko-Krobski Dziennik Powiatowy” 1858, nr 23, s. 186-187.

W okresie zmian własnościowych pod zaborem pruskim, tj. uwłaszczania chłopów, dokonywano niejako przy okazji cesji gruntów na rzecz szkół. W Michałowie przeznaczono na ten cel 9 mórg i 114 prętów⁸. W przeliczeniu były to 2 hektary i 45 arów, z tego pod budowę zużyto 16 arów, boisko szkolne zajęło 15 arów. Ogród nauczycielski miał powierzchnię 10 arów. Ziemia orna stanowiła 2 hektary i 4 ary⁹. Na zrealizowanie budowy obiektu szkolnego powstałego około 1840 roku¹⁰ materiały dostarczyła ówczesna właścicielka Godurowa i części Drogoszewa – Ewa z Niezychowskich Zbijewska¹¹. Powstała szkoła była jednoklasowa¹². Po przeszło dziesięciu latach, w 1851 roku, przeprowadzono remont, który polegał głównie na wymianie dachówki. Można sądzić, że wcześniej budynek był kryty słomą lub drewnianym gontem. Na nowe dachówki sumę 33 i pół talara wyłożył Franciszek Żółtowski, właściciel m.in. Godurowa. Zaznaczyć należy, że w 1901 roku wybudowano i oddano do użytku nowy budynek szkolny¹³, gdzie podstawowym budulcem była wypalana cegła, w odróżnieniu od muru szachulcowego w „starej szkole”. W 1901 roku powstały również obiekty gospodarcze i ubikacje. Poświęcenia nowego budynku szkolnego dokonano 22 sierpnia 1901 roku¹⁴.

Wracając do początków dziejów szkoły, należy wyjaśnić, że obwód szkolny z Michałowem stanowiły okoliczne wsie: Drogoszewo, Godurowo¹⁵, Zabornia, Grodnica i Dąbrówka.

⁸ Jak podaje Władysław Stachowski w swojej pracy *Materiały do dziejów wsi powiatu gostyńskiego*, mps, Muzeum w Gostyniu, w innych pobliskich miejscowościach wielkość gruntów przeznaczonych dla szkół wynosiła: w Podrzeczu – 10 mórg i 80 prętów, w Strzelcach Wielkich – 9 mórg i 156 prętów, w Grabonogu 7 mórg i 152 pręty, w Zalesiu – 6 mórg i 137 prętów.

⁹ J. K o ł p o s k i, *Kronika szkoły w Michałowie*, założona 15 lipca 1945 roku, prowadzona do roku 1951, rkps, oryginał w rękach prywatnych, kopia w zbiorach autora. W kronice Jan Kołpowski pisze, że we wrześniu 1939 roku Niemcy spalili całą dokumentację szkolną, łącznie z prowadzoną wcześniej kroniką. Informacje z przeszłości zrekonstruowane zostały wyłącznie na podstawie pamięci piszącego. Stąd znikoma ich ilość z okresu poprzedzającego pracę autora kroniki w Michałowie.

¹⁰ Należy przyjąć, że otwarcie szkoły nastąpiło w 1840 roku, od kiedy to „uaktywnił się” wśród miejscowej ludności, m.in. jako chrzestny, pierwszy nauczyciel w Michałowie – Konstanty Niklewski.

¹¹ Proces uwłaszczeniowy rozpoczął się już w 1835 roku, sama zaś umowa recesyjno-regulacyjna podpisana została w 1841 roku. W roku 1835 w nowo powstałej wsi Michałowo zakończono budowę domów i obiektów gospodarczych, w 1836 roku zarejestrowane zostały pierwsze zdarzenia metrykalne (chrzty i zgony), pierwszy ślub odbył się już w listopadzie 1835 roku.

¹² Obiekt ten stanowi obecnie budynek mieszkalny.

¹³ Budynek ten jest aktualnie domem mieszkalnym wraz z częścią przeznaczoną na świetlicę środowiskową.

¹⁴ W tym czasie proboszczem w Strzelcach Wielkich był ks. dr Jan Wlazło (1852-1920), dziekan strzelecki, radca duchowny. Wikarym był zaś ks. Śledziński.

¹⁵ Edukacja dzieci właścicieli Godurowa przebiegała nieco innym trybem. Autor nie natrafił na żadne zapisy świadczące o tym, aby dzieci te uczęszczały do szkoły w Michałowie. Nauka „we dworach” prowadzona była systemem indywidualnym. Natomiast możliwość ko-

W późniejszym okresie Dąbrówka i Grodnica zostały wyłączone z tego obwodu. Omawiany okres dziejów szkoły dzieli się naturalnie na dwa etapy. Pierwszy od powstania szkoły do 1918 roku. Druga część pierwszego etapu to lata 1874-1918, okres nasilenia procesów germanizacyjnych. Czas nowego nauczyciela. Rok 1874 związany był chociażby z momentem wprowadzenia pruskich Urzędów Stanu Cywilnego, w tym przypadku w Piaskach. Etap drugi to lata 1919-1945.

Etap kolejny, tutaj pominięty, to lata 1945-2001. Szkołę zlikwidowano 31 sierpnia 2001 roku. Nastąpiło to na podstawie Uchwały Rady Gminy Piaski nr 25/144/2001 z 27 lutego 2001 roku w sprawie likwidacji w Michałowie filii Zespołu Szkół w Piaskach¹⁶.

Kim byli przewodnicy dziatwy szkolnej? Jak realizowali się w dziedzinie edukacji i wychowania? W jakich warunkach pracowali? Nie chodzi tu o nazwiska i status społeczny, gdyż te prawie w całości są znane¹⁷, ale o próbę szerszego przedstawienia tych postaci. W poniższym zestawieniu uszeregowano nauczycieli w porządku chronologicznym:

Lp.	Imię i nazwisko	Stanowisko	Okres pracy w szkole
1	Konstanty Niklewski	nauczyciel	ok. 1840-1849/1850
2	Teodor Brukarzewicz	nauczyciel	1850/1851-ok. 1872
3	Jan Kaczmarek	nauczyciel	ok. 1872-1874
4	Stanisław Tyrakowski	nauczyciel	ok. 1874-1909
5	Stefan Nowak	nauczyciel	1902-1906
6	Staniszewski	nauczyciel	ok. 1906-1907
7	Kuźniewicz	nauczyciel	ok. 1906-1907
8	Leopard Rakowski	nauczyciel	1907-1910
9	Stefan Nowak	nauczyciel	1909-1922
10	Adolf Klimaszewski	nauczyciel	1910-1917
11	Jan Jezior	kierownik i nauczyciel	1922-1933
12	Pelagia Jezior z domu Wiercholska	nauczycielka	1923-1930 z przerwami
13	Halina Laskowska	nauczycielka	1930-1933
14	Jan Kołpowski	kierownik i nauczyciel	1934-1939
15	Jan Jankowiak	kierownik i nauczyciel	1945 (luty do kwietnia)
16	Aleksandra Gała	nauczycielka	1945 (w czerwcu)
17	Jan Kołpowski	kierownik i nauczyciel	1945-1971

rzystania przez dzieci pochodzenia chłopskiego ze szkół na poziomie średnim, nie mówiąc już o wyższym, była praktycznie zerowa, głównie ze względów ekonomicznych. Sytuacja nieznacznie zaczęła się zmieniać po uzyskaniu niepodległości.

¹⁶ Informacja Zespołu Obsługi Szkół w Piaskach z 17 grudnia 2015 roku.

¹⁷ Wykaz sporządzony został na podstawie danych z badań historyczno-genealogicznych i *Kroniki szkoły w Michałowie*.

Konstanty Niklewski (1818-1862)

Urodził się 8 kwietnia 1818 roku w Wijewie¹⁸. Był synem Franciszka i Apolonii z domu Pukackiej¹⁹. Można jeszcze dodać, że w księgach parafii Żytowiecko w latach 1833-1838 występuje nazwisko Wojciecha Niklewskiego jednocześnie jako księdza tej parafii i chrzestnego. A właśnie w tej parafii 20 maja 1849 roku (akta nr 3/1849) Konstanty Niklewski, lat 29, wziął ślub z Kordulą Koczorowską, lat 20, córką Franciszka Koczorowskiego herbu Rogala i Tekli z Zaborowskich, a wnuczką Łukasza Koczorowskiego z Żytowiecka i Rowińskiej. Świadcami na ślubie byli Józef Gustowski, nauczyciel z Żytowiecka, i Karol Poradzewski, nauczyciel z Rokosowa, a jednocześnie zubożała szlachta, na co może wskazywać status społeczny i morfem – (w)ski. Wcześniej jednak, od około 1840 roku²⁰, Konstanty Niklewski mieszkał i pracował w Michałowie. Razem z nim mieszkała tutaj matka Apollonia.

Wraz z powstającymi szkołami pojawiały się czytelnice (biblioteki). Władysław Stachowski pisał o 15 takich bibliotekach funkcjonujących w 1843 roku²¹. Nie ma jednak wśród nich Michałowa. Nie oznacza to jednak, że brakowało książek dla mieszkańców Godurowa, Drogoszewa i Michałowa. Jak można przypuszczać, ci, którzy potrafili czytać, korzystali z innych

¹⁸ Informacje na temat m.in. wsi Wijewo zob.: M. Sprungala, *Wsie na pograniczu łódzko-wielkopolskim*, Sława-Wijewo 2010, s. 208. Martin Sprungala, pisząc o mieszkańcach Brenna, wymienia nazwisko Nykiel=Nikiel. Nie podaje jednak daty występowania tych nazwisk.

¹⁹ Podstawowe dokumenty to akta ślubu nr 6/1814 rodziców i akta chrztu nr 20/1818 dotyczące Konstantego z parafii Brenno (wieś należy obecnie do gminy Wijewo w powiecie leszczyńskim). Z pierwszego dokumentu wynika, że ojcem Apollonii był Szymon Pukacki, matką zaś Apollonia z domu Pigłosz *alias* Michalska. Ojciec Konstantego, Franciszek Niklewski, określony został jako *laboriosus* – pracowity chłop. Z aktu ślubu nr 2/1821 z parafii Kaszczor (poruszamy się w tym samym rejonie), gdzie ojciec Konstantego, Franciszek, występuje jako świadek na ślubie, dowiadujemy się, że był człowiekiem wolnym. Z innego zaś dokumentu wynika, że pełnił funkcję sołtysa (akt chrztu nr 33/1820 parafia Brenno). Nie wyjaśnia to całkowicie statusu społecznego Franciszka Niklewskiego. W *Tekach Dworzaczka* (wersja elektroniczna: Biblioteka Kórnicka PAN, Regesty z wielkopolskich ksiąg grodzkich i ziemskich, ksiąg metrykalnych, gazet XVIII i XIX wieku i testamentów, a także Zapisek Trybunału Piotrkowskiego, bkpan.poznan.pl) przy informacji dotyczącej zmarłej żony zapisano znak zapytania dotyczący szlachectwa. Sprawa statusu w rozumieniu autora nie jest więc jednoznaczna.

²⁰ W czerwcu 1840 roku zmarł król pruski, Fryderyk Wilhelm III. Ustanowiona przez jego następcę, Fryderyka Wilhelma IV, amnestia dla uwięzionych Polaków i inne czasowe spowolnienie polityki germanizacyjnej zbiegło się w czasie z rozpoczęciem pracy w szkole przez Konstantego Niklewskiego.

²¹ E. B o j a n o w s k i, *O czytelnich wiejskich (wyciąg z listu)*, „Przyjaciel Ludu” 1843 nr 1; W. S t a c h o w s k i, *Początki czytelnictwa w okolicy Gostynia*, „Kronika Gostyńska” 1930, t. 2, nr 2, s. 29. Wymienia się tam istniejące w 1843 roku czytelnice m.in. w Szelejewie i Strzelcach Wielkich.

czytelnii bądź zasobów nauczyciela. Dość często mieszkańcy wsi, z których dzieci uczęszczały do szkoły w Michałowie, zapraszali państwa Niklewskich w charakterze chrzestnych²². Świadczy to o więcej niż instrumentalnych kontaktach między rodzimą ludnością a jej nauczycielem.

Pamiętać trzeba, że w miejscowościach objętych niniejszym opisem mieszkała też ludność pochodzenia niemieckiego o wyznaniu ewangelickim. Szkoły powszechne włączone były w system szkolnictwa pruskiego. Językiem wykładowym był w zasadzie język niemiecki. W świetle ówczesnego prawa Polska nie istniała. W 1851 roku, a więc już w okresie, gdy w szkole pracował następny nauczyciel, czyli Teodor Brukarzewicz, dzieci z rodzin ewangelickich z Michałowa zaczęto przyjmować do szkoły ewangelickiej w Piaskach²³. Zatem przez około 10 lat Konstanty Niklewski prowadził w michałowskiej szkole zajęcia dla dzieci obu wyznań²⁴. Wydarzenia Wiosny Ludów roku 1848 uaktywniły okolicznych mieszkańców na polu walki z zaborcą. Nauczyciel Niklewski brał czynny udział w tym powstaniu, m.in. w potyczce w Gostyniu, do której doszło 19 kwietnia 1848 roku. Kilka dni później został aresztowany. Zwolniono go jednak niebawem z aresztu w Poznaniu bez wyroku skazującego²⁵. Z zapisów akt parafii Strzelce Wielkie można wyciągnąć wniosek, iż w 1850 roku Konstanty Niklewski (być może po zakończeniu roku szkolnego na wiosnę) opuścił Michałowo. Co spowodowało, że Niklewscy zmienili miejsce zamieszkania? Podstawową przyczynę można upatrywać w jego postawie wobec zaborcy.

Prawdopodobnie zamieszkali w Wijewie (niem. Weine, powiat wschowski, obecnie leszczyński), gdzie już w 1850 roku urodziło się pierwsze dziecko Konstantego i Korduli, syn Filip. Łącznie mieli sześcioro potomstwa²⁶.

Nie zdołano ustalić faktów dotyczących przebiegu pracy zawodowej Konstantego w latach 1850-1862.

²² Z ksiąg chrztu parafii Strzelce Wielkie wynika szereg takich przypadków w okresie pracy Konstantego Niklewskiego w Michałowie. Matkami chrzestnymi były też żona i matka nauczyciela.

²³ P. Bauer, S. Janowiak, *Zarys dziejów Piasków*, Grabonóg 2002, s. 52.

²⁴ Nie zachował się opis wyposażenia szkolnego. Prawdopodobnie do dyspozycji były tabliczki do pisania kredą lub rysikami. „Szczoty”, czyli liczydła, służyły do nauki rachunków, a dodawanie i „odciąganie” było podstawowym elementem działań matematycznych do opanowania.

²⁵ Tamże, s. 44. Niklewski został określony jako „nauczyciel z Godurowa”, co nie jest stwierdzeniem ścisłym, gdyż w Godurowie szkoły nie było. Niewykluczone jednak, że uczył również te dzieci „z pałacu” w Godurowie, które ze szkoły w Michałowie nie korzystały.

²⁶ Ustaleń tych dokonano na podstawie poszukiwań autora i informacji od rodziny.

Teodor Brukarzewicz (1818-1885)

Drugi nauczyciel w Michałowie, Teodor Brukarzewicz²⁷, wymieniany jest przez Edmunda Bojanowskiego w jego *Dzienniku* prowadzonym w latach 1853-1871²⁸. Okres ten pokrywa się w znacznym stopniu z czasem pracy Teodora Brukarzewicza w Michałowie. Pierwszy i drugi nauczyciel byli rówieśnikami. Brukarzewicz, obejmując w 1850 roku posesję w Michałowie, był jednak bardziej doświadczony: miał za sobą 4 lata pracy pedagogicznej²⁹. Obaj jednak nie szczędzili sił na polu przeciwdziałania germanizacji i polepszania doli warstwy chłopskiej. Szkoła w Michałowie była szkołą katolicką, a nadzór sprawował inspektor szkolny: ks. Kazimierz Rosiński, proboszcz ze Strzelec Wielkich³⁰. Na podstawie aktu ślubu nr 6/1848 roku z parafii w Krobi ustalono rok urodzenia naszego bohatera. Wpis mówi, że był kawalerem i miał lat 30. Teodor Brukarzewicz urodził się w sierpniu 1818 roku w Grodzisku (obecnie Grodzisk Wielkopolski) jako syn Teodora i Joanny z domu Daczkiewicz. Na chrzcie 18 sierpnia 1818 roku nadano mu imię Roch Ludwik³¹. W późniejszych dokumentach pojawia się imię Teodor³², które otrzymała też jego pierwotna córka. Tak pewnie chciała tradycja. Nie ustalono gdzie, kiedy i jakie uzyskał wykształcenie.

Dane dotyczące Teodora Brukarzewicza pochodzą z aktu ślubu z parafii w Krobi. Ślub z Eudoxią Jabłońską³³, wdową z Krobi, miał miejsce

---

²⁷ Taka jest poprawna pisownia nazwiska, co wynika z szeregu akt metrykalnych. W wielu opracowaniach spotyka się jednak wersję Brukażewicz.

²⁸ E. B o j a n o w s k i, *Dziennik*, t. 2, Wrocław 2009, s. 545: „Z Żółtowskim pomówiłem o szematyzacji statystycznych na Godurów [...] Poleci wypełnienie szematu Brukarzewiczowi”. W przypisie na tej stronie Leonard Smółka wyjaśnia, że Teodor Brukarzewicz był nauczycielem w Michałowie koło Gostynia. W tym miejscu *Dziennik* Bojanowskiego datowany jest na 15 lutego 1859 roku. Brukarzewicz mieszkał w Michałowie już od około dziewięciu lat.

²⁹ Wniosek taki nasuwa się z książki L. Rzepeckiego, *Obraz katolickich szkół elementarnych objętych Archidiecezjami Gnieźnieńską i Poznańską oraz Chełmińską i Warmińską*, Poznań 1867, stanowiącej spis szkół elementarnych na wymienionym obszarze. Na s. 55 wymienione jest Michałowo. Praca nauczyciela w Michałowie wyceniona była rządowo na 130 talarów. Dla przykładu nauczyciel w Gostyniu, Emanuel Brassel, pobierał wynagrodzenie w wysokości 225 talarów. Opracowanie Ludwika Rzepeckiego jest nie tylko statystyką z 1867 roku w zakresie katolickiego szkolnictwa podstawowego, ale daje też podstawę do wniosków natury ogólnej na temat stosunków panujących w zaborze pruskim.

³⁰ Taka praktyka obsadzania stanowisk zmieniła się w okresie nasilenia germanizacji w zaborze pruskim.

³¹ Akt chrztu nr 37/1818 z parafii Grodzisk, chrzestnymi byli Szymon Kotłowicz i Regina Szulczewska.

³² W tym miejscu może pojawić się wątpliwość genealogiczna. Doświadczenie zaś uczy, że tego typu „pomyłki” ze strony sporządzających akty metrykalne były „dopuszczalne”.

³³ Eudoxia Jabłońska urodziła się w 1820 roku jako córka Jana Nepomucena Jabłońskiego, kapitana wojsk Księstwa Warszawskiego (znajduje się na liście żołnierzy 12. pułku piechoty Księstwa Warszawskiego (zob.: www.pulk.pl – dostęp: 10 listopada 2015 roku), urodzonego

29 marca 1848 roku. Wymieniony jest jako nauczyciel z Goli³⁴. 17 grudnia 1848 roku przyszło tam na świat pierwsze dziecko młodych małżonków, Teodora. Dziewczynka zmarła w Michałowie 8 kwietnia 1851 roku. Po kolejnych dwóch miesiącach przyszło im pochować drugie dziecko, syna Władysława, urodzonego w Goli 31 marca 1850 roku. Duża śmiertelność dzieci nie była „przywilejem” wyłącznie włościan³⁵. Następnym dzieckiem, urodzonym także w Michałowie w 1852 roku, był Bolesław. Brukarzewiczom urodziły się jeszcze dwie córki: Klementyna w 1855 roku i Wanda trzy lata później. Ta ostatnia zmarła w Michałowie w 1861 roku.

Teodor i Eudoxia w latach 1851-1871 byli rodzicami chrzestnymi różnych dzieci z rodzin chłopskich, głównie z Michałowa, jak i koleżeństwa nauczycieli, np. w Strzelcach Wielkich. Nie pominęli też Jana i Gertrudy Skoraczewskich, ekonomów z Godurowa, utrzymując z nimi kontakty nie tylko na stopie towarzyskiej, ale i społecznej³⁶.

Niedostatecznie jasna jest sprawa języka, w którym prowadzone było nauczanie innych przedmiotów niż język niemiecki. Obowiązywały przepisy zabraniające używania języka polskiego do nauki przedmiotów świeckich. Dziś trudno stwierdzić, w jakim stopniu stosował się do nich Teodor Brukarzewicz. Brakuje takich zapisów, wspomnień³⁷. Można sądzić, że był to jeszcze okres względnie mało restrykcyjnego egzekwowania tego przepisu przez władze. W szkołach jednoklasowych prowadzone było nauczanie takich przedmiotów, jak wspomniany język niemiecki, a także: religia, rachunki, rysunki, realia, śpiew, gimnastyka dla chłopców i roboty ręczne dla dziewcząt³⁸. Jeszcze w 1854 roku wydany został w języku polskim podręcznik do

17 maja 1777 roku w Łęczycy oraz Katarzyny Krynkowskiej ze Starej Krobi, urodzonej w 1790 roku.

³⁴ Spotyka się w literaturze regionalnej informację, jakoby Teodor Brukarzewicz był również nauczycielem w Gostyniu. Nie można jednak tej tezie zaprzeczyć ani jej potwierdzić z uwagi na niedostępność wcześniejszych dokumentów. Mając w 1848 roku 30 lat, Brukarzewicz pracował już od 2 lat w szkolnictwie. Trzeba zwrócić uwagę na fakt, iż ślub Teodora Brukarzewicza miał miejsce w czasie wzrastającej fali walki z zaborcą w rejonie Gostynia. Teodor Brukarzewicz został sekretarzem Gostyńskiego Komitetu Narodowego. Był więc w centrum ówczesnych wydarzeń. Zob.: R. C z u b, *Wiosna Ludów nad Kanią*, „Gazeta Gostyńska” 1998, nr 8, s. 37.

³⁵ W samym tylko Michałowie w latach 1836-1856 zmarło czterdzieścioro dzieci w wieku przedszkolnym, tj. do lat siedmiu, na sto czterdzieści jeden urodzonych, co stanowi 28,37%. Prawie co trzecie dziecko umierało.

³⁶ Zaangażowani byli m.in. w działalność Towarzystwa Naukowej Pomocy, w ramach Kasyna Gostyńskiego. W swoim *Dzienniku* (t. II, s. 807) Edmund Bojanowski podaje wysokość składek od kilku osób prawdopodobnie za rok 1860, wymieniając jednocześnie część członków Towarzystwa, w tym nauczycieli: Walentego Bielskiego z Zalesia i Kazimierza Piotrowskiego ze Strzelec Wielkich.

³⁷ Wnioskujemy, że Teodor Brukarzewicz prowadził naukę w języku polskim – L. R z e p e c k i, *Obraz katolickich szkół...*, s. 55.

³⁸ Zob.: F. G l u r a, *Z dziejów szkolnictwa...*, s. 24.

nauczania przedmiotu zwanego „realia” (obejmującego geografię, historię, przyrodę) pt. *Opis historyczno-geograficzny Wielkiego Księstwa Poznańskiego*³⁹.

Dzieci, które uczęszczały do szkoły w latach pracy Teodora Brukarzewicza (w roku szkolnym 1866/1867 do szkoły zapisano 67. dzieci⁴⁰), zaczęły wchodzić w dorosłe życie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku. Analiza aktów ślubów z 1889 roku w USC Piaski wykazała, że na 47 zawartych ślubów nie podpisało się na dokumentach aż 20 osób, co po odliczeniu podpisów urzędnika policyjnego⁴¹ pozwala oszacować poziom analfabetyzmu na 14%. Nie jest to jednak próba reprezentatywna z uwagi na wliczenie ślubów ewangelików, wśród których odsetek niepiśmiennych mógł być niższy.

W ostatnich latach pracy w szkole w Michałowie Teodor Brukarzewicz był mniej aktywny w relacjach z mieszkańcami w zakresie wspomnianych już chrztów. Prym wiodła w tym przypadku żona. Ostatnie takie zapisy stwierdzono na początku 1871 roku. Z kroniki szkolnej, napisanej przez Jana Kołpowskiego, dowiadujemy się, że nauczyciel ten chorował w ostatnich latach pobytu w Michałowie. Zastępował go Jan Kaczmarek⁴². Mogły to być lata 1872-1874⁴³. Brakuje jednak potwierdzających dokumentów.

Rodzina Brukarzewiczów wyprowadziła się do Krotoszyna. Teodor Brukarzewicz zmarł tamże 17 marca 1885 roku. Zgon zgłosił syn Bolesław (akt zgonu nr 53/1885 USC Krotoszyn). W „Dzienniku Poznańskim” z 20 marca 1885 roku opublikowano anons: „Dziś w południe o godz. ½1 rozstał się z tym światem nagle Teodor Brukarzewicz, były nauczyciel. Pogrzeb odbędzie się w piątek rano. Stroskana żona z rodziną”⁴⁴.

Stanisław Tyrakowski (1851-1909)

Zmiany, jakie zaszły w szkolnictwie w latach 70. XIX wieku, mają szerszy kontekst historyczny. Umocnione i zjednoczone Niemcy (w 1871 roku powstała II Rzesza Niemiecka) po okresie wojen z Danią, Austrią i Francją przystąpiły do „robienia porządków” również na terenie Wielkopol-

³⁹ Wydany nakładem Księgarni J. K. Żupańskiego w Poznaniu. Skróc zawartości podręcznika przedstawił: S. B z d ę g a, *Powiat Gostyński w podręczniku szkolnym z roku 1854*, „Kronika Gostyńska” 1928, t. 1, nr 1, s.13-15. Nawet obecnie książka ta ma wiele walorów poznawczych. Można uznać ten podręcznik za jeden z elementów pracy organicznej pod panowaniem pruskim.

⁴⁰ Zob.: L. R z e p e c k i, *Obraz katolickich szkół...*, s. 55.

⁴¹ Urzędnikiem tym był Karl John.

⁴² Jan Kaczmarek był w latach 70. i 80. XIX wieku nauczycielem w Strzelcach Wielkich, co potwierdzają metryki kościelne. Dokładnych danych nie ustalono.

⁴³ Skończyły się czasy realnego wpływu na obsadzanie stanowiska nauczyciela przez właścicieli Godurowa. Trwał już Kulturkampf Otto von Bismarcka.

⁴⁴ „Dziennik Poznański” 1885, nr 65.

ski. Wyrazem tego była m. in. walka z Kościołem katolickim, przez co należy rozumieć walkę z religią, głównie katolicką, ograniczenia wolności duchowieństwa (słynne ustawy majowe z 1873 roku)⁴⁵ i coraz większy wpływ administracji pruskiej na oświatę i szkolnictwo. W takich to warunkach trafił do Michałowa nauczyciel Stanisław Tyrakowski. Był rok 1874.

Stanisław Tyrakowski urodził się w 12 kwietnia 1851 roku w Łaszczynie⁴⁶ jako syn cieśli Grzegorza (zmarłego w Łaszczynie) i matki Józefy z domu Cieślak. Jakiego wykształcenia zdobył Stanisław Tyrakowski? O szkole powszechnej nic nie wiadomo, pewnie związana była z pobliskim Rawiczem lub samym Łaszczynem. Ukończył Seminarium Nauczycielskie w Poznaniu w roku szkolnym 1868/1869⁴⁷.

W 1872 roku w kościele w Borku Wielkopolskim wziął ślub z Aemilią (Emilią) Łukowską, urodzoną 22 kwietnia 1850 roku w miejscowości Popówko⁴⁸. Zanim w 1874 roku pojawili się w Michałowie, 10 listopada 1873 roku w miejscowości Mchy w powiecie śremskim urodziła im się córka Rozalia Zofia⁴⁹. Drugim dzieckiem była Jadwiga, urodzona 30 sierpnia 1876

⁴⁵ W 1873 roku ówczesny proboszcz w Strzelcach Wielkich, ks. Kazimierz Rosiński, został pozbawiony prawa sprawowania inspekcji szkolnej. Otrzymał ją inspektor Fehlenberg z Leszna. Do parafii tej przybył w lipcu 1873 roku ks. Walenty Rezler. Od początku represjonowany, karany, wysiedlony poza obszar najbliższych powiatów. W celu relegowania go z parafii pofatygował się sam landrat krobki. Za księdzem ujęła się miejscowa ludność. Prawdopodobnie ukrywał się w późniejszym okresie, gdyż jeszcze w 1878 roku rozsyłany był za nim list gończy. Przez dłuższy czas posługę kapłańską sprawował sam ks. proboszcz Rosiński. Szerzej zob.: W. S t a c h o w s k i w *Walka kulturalna w powiecie gostyńskim*, „Kronika Gostyńska” 1933, t. 5., nr 8, s.126.

⁴⁶ Obecnie wieś w gminie Rawicz, powiat rawicki. W tamtym czasie własność Szczanieckich. Chrzestnymi siostry Franciszki w 1866 roku (akt chrztu nr 9/1866 parafia Łaszczyna) byli Konstanty Szczaniecki z Międzychodu i Bogumiła Szczaniecka z Łaszczyna. Powstaje pytanie, z kim była uzgadniana kandydatura Stanisława Tyrakowskiego na nauczyciela w Michałowie (Szczanieccy – Żółtowscy – władze pruskie)?

⁴⁷ *Festschrift zur Feier des 100jährigen Bestehens des Posen-Rawitscher Koeniglichen Schullehrer-Seminars 17 bis 19 Oktober 1904*, Rawicz 1904, s. 117. W roku 1869 seminarium to opuściło 24 absolwentów.

⁴⁸ Popówko w XIX wieku było własnością Żółtowskich i administracyjnie znajdowało się w powiecie szamotulskim (obecnie powiat obornicki).

⁴⁹ Datę ustalono na podstawie sołectkiej księgi meldunkowej z Michałowa. W późniejszym okresie (ślub) Rozalia używa imienia Zofia jako pierwszego. 5 października 1896 roku w USC Piaski (akt nr 31/1896) wzięła ślub z dwudziestodwuletnim Adamem Schmidtem. Jednym ze świadków na ślubie był Amandus Schach, nauczyciel z Zalesia, narodowości niemieckiej, który w miejscowej szkole cieszył się bardzo dużą popularnością (wyjechał z Zalesia 26 października 1922 roku, żegnany bardzo uroczyście – „Orędownik Gostyński” 1922, nr 116). Państwu Schmidtom w 1901 roku urodziła się w Gostyniu córka (Zofia Helena), z czego można wnioskować, że tam zamieszkała. W 1917 roku Adam Schmidt był kierownikiem Szkoły w Gostyniu przy ul. Kościelnej. Zob.: F. G l u r a, *Z dziejów szkolnictwa...*, s. 34-35. Zob. też: G. S k o r u p s k i, *Wędrowniki w przeszłość*, Gostyń 2015, s. 179. Autor podał tam opinię o stosunku kierownika tej szkoły, Adama Schmidta, do dzieci jako

roku w Michałowie (wg sołeckiej księgi meldunkowej). Brakuje jednak zapisu z tego okresu w księdze chrztu w parafii Strzelce Wielkie⁵⁰. W 1905 roku Jadwiga wyszła za mąż za Stefana Nowaka, kolejnego nauczyciela w Michałowie. Państwu Tyrakowskiemu urodzili się w Michałowie jeszcze dwaj synowie: Stanisław Józef (19 marca 1879 roku) i Jan Władysław (25 maja 1887 roku).

Stanisław Tyrakowski był najdłużej pracującym w Michałowie nauczycielem. Posada kierownika szkoły i zawód nauczyciela były w tym przypadku dużym awansem społecznym (ojciec był rzemieślnikiem). W porównaniu do swoich poprzedników zdecydowanie mniej „bratał” się z mieszkańcami. Tylko dwukrotnie był chrzestnym. Generalnym założeniem zaborcy, obowiązującym w tym okresie istnienia szkoły w Michałowie, była germanizacja mieszkańców m.in. poprzez prowadzenie nauki wyłącznie w języku niemieckim. Można sądzić, że w Michałowie do roku 1874 zamiar ten praktycznie nie był realizowany⁵¹. W 1887 roku został ustanowiony powiat gostyński, a w Gostyniu powołano Inspektorat Szkolny. Można sądzić, że od tego momentu sytuacja znacznie się pogorszyła. Za naukę języka ojczystego w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku rodzice dodatkowo płacili, co miało miejsce np. w Piaskach⁵². W Michałowie ograniczono się do jednej godziny tygodniowo. Być może była to jednocześnie lekcja religii? Apogeum działań antypolskich nastąpiło na początku XX wieku. Spowodowało to serię strajków szkolnych w latach 1901-1906⁵³. W Michałowie strajków nie odnotowano. Dzieci były w tym okresie surowo karane za przekraczanie regulaminu, szczególnie za używanie języka polskiego – nawet podczas przerwy lekcyjnej na podwórzu szkolnym⁵⁴.

Stefan Nowak (1878-1963)

Jak już wcześniej wspomniano, w sierpniu 1901 roku oddano do użytku nowy budynek szkolny. Oznaczało to lepsze warunki lokalowe dla nauczycieli i uczniów⁵⁵. Nauczyciele wzmocnili swoją pozycję. W 1902 roku

---

człowieka umiarkowanego i wyrozumiałego, czego nie można było powiedzieć o innych nauczycielach.

⁵⁰ Proboszczem w tym czasie był ks. Kazimierz Rosiński, prześladowany przez władze pruskie. Fakt ten mógł przyczynić się do braku takiego zapisu lub chrzest odbył się w innej parafii. Nie ma jednak takich ustaleń.

⁵¹ Już w 1861 roku wyszedł zakaz w sprawie nauczania i śpiewania pieśni *Boże coś Polskę*.

⁵² R. R u d z i ń s k i, *Dzieje...*, s. 9.

⁵³ Strajki miały miejsce m.in. w szkołach w Gostyniu, Borku, Krobi i Szelejewie.

⁵⁴ Autor przypomina sobie opowiadania swojej mamy o panicznym strachu przed nauczycielem, biciu witką trzciniową, bezmyślnym powtarzaniu *ich gehe, ich stehe* i innych szykanach. Były to już lata 1910-1914, ale okres ten nie był ani gorszy, ani lepszy od poprzedniego.

⁵⁵ W latach 1892-1921 nauczyciel Stanisław Tyrakowski, jak i zięć Stefan Nowak zatrudniali służące. W tym okresie zameldowanych zostało przez soltysa 28 kobiet, niektóre trzykrotnie

pracę rozpoczął Stefan Nowak, urodzony 8 lipca 1878 roku w miejscowości Piłka⁵⁶, syn Konstantego i Agnieszki z domu Framskiej. Po trzech latach od rozpoczęcia pracy w Michałowie poślubił (17 października 1905 roku w parafii Strzelce Wielkie) Jadwigę, córkę Stanisława Tyrakowskiego. Stefan Nowak pracował w Michałowie do sierpnia 1906 roku, a następnie na okres 3 lat został przeniesiony do szkoły w Szelejewie, już po okresie odbywających się tam strajków. Powrócił do Michałowa 1 maja 1909 roku. Było to po śmierci teścia, który zmarł 23 stycznia 1909 roku w Michałowie, co wynika z aktu zgonu nr 6/1909 USC Piaski⁵⁷. W zapisach w kronice szkolnej z Michałowa, poczynionych przez Jana Kołpowskiego w 1945 roku, czytamy, że w latach 1906-1907 pracowało tam jeszcze dwóch nauczycieli: Staniszewski i Kuźniewicz. Szczegółów brak⁵⁸.

Od lipca 1907 do czerwca 1910 roku jako drugi nauczyciel pracował Leopold Rakowski, urodzony 8 czerwca 1839 roku w Lesznie⁵⁹. Jak widzimy, był to trudny okres dla szkoły, zarówno ze względu na częste zmiany kadrowe, jak i stosunki społeczno-polityczne pod zaborem. Sytuacja ustabilizowała się w lipcu 1910 roku, kiedy to został zatrudniony dwudziestoletni Adolf Klimaszewski, syn Józefa i Agnieszki, urodzony 26 czerwca 1890 roku w Masłowie⁶⁰. Pracował do rozpoczęcia I wojny światowej, wówczas został powołany do służby wojskowej. Klimaszewski został ranny w 1916 roku,

---

po pewnych przerwach. Rotacja była bardzo duża, przeciętnie raz w roku. Służącymi były kobiety w wieku od około 20 do 40 lat, w większości spoza najbliższych miejscowości. Ostatnia osoba, pracująca od października 1920 roku do listopada 1921 roku, to Katarzyna Płotek, sprowadzona z Gniezna.

⁵⁶ Obecnie powiat międzychodzki, gmina Międzychód, siedziba sołectwa.

⁵⁷ Zgon zgłosił sołtys Józef Bojak, który był obecny przy śmierci. Zgłaszający nie podał imienia i nazwiska matki zmarłego. W zapisie aktu zgonu w księdze kościelnej parafii Strzelce Wielkie brak jest daty, jak i danych dotyczących rodziców zmarłego. Pogrzeb odbył się 26 stycznia 1909 roku w Strzelcach Wielkich. Czy braki w zapisach w księgach parafialnych dotyczące rodziny zmarłego są przypadkowe?

⁵⁸ J. K o ł p o w s k i, *Kronika szkoły w Michałowie...*

⁵⁹ Prawdopodobnie tego nauczyciela jako „Niemca nauczyciela z Michałowa” wspomina Benedykt Żółtowski w swoich *Wspomnieniach*. Zob.: I. B r o s z k o w s k a, *Żółtowsky z Godurowa*, Warszawa 2010, s. 82. Nauczyciel ten mógł w rzeczywistości być pochodzenia polskiego, ale silnie już zgermanizowany. Leopold Rakowski ożenił się z Nepomuceną Skrzetuską w 1865 roku w parafii Stęszew w powiecie poznańskim (akt ślubu nr 1/1865 parafia Stęszew). Dojeżdżał (dochodził) z Michałowa do Godurowa, aby tam prowadzić lekcje języka niemieckiego dla dzieci Marcelego Żółtowskiego (1850-1925), m.in. Benedykta, ostatniego właściciela Godurowa. Języka angielskiego w Godurowie uczyła przez jakiś czas (lato 1912 roku) panna Faeris z Anglii. Zob.: I. B r o s z k o w s k a, *Żółtowsky...*, s. 5.

⁶⁰ W czasie zaborów miejscowość nazywała się Massel. W znacznej części zamieszkała wówczas była przez potomków kolonistów niemieckich i śląskich. Aktualnie w powiecie rawickim, gmina Rawicz.

zginął na froncie zachodnim 25 lipca 1917 roku. Pozostawił żonę Ewę z domu Żurowską⁶¹.

Wracamy do rodziny Nowaków. W okresie od 1906 roku do 1912 roku urodziło się im czworo dzieci⁶². Dzieci do końca wojny przebywały z rodzicami, z wyjątkiem Alfonsa, który 15 kwietnia 1917 roku wymeldowany został do Leszna. Stefan Nowak lubił fotografować się w mundurze wojskowym⁶³. Nieobcy był mu kontakt z bronią. Należał do Bractwa Strzeleckiego w Piaskach. W 1910 roku został królem tegoż Bractwa⁶⁴.

Niewiele wiadomo o dziejach szkoły w latach I wojny światowej. Należy sądzić, że zajęcia szkolne były mniej regularne, chociażby z uwagi na brak drugiego nauczyciela. Ze świadectwa szkolnego z tego okresu ucznia Wojciecha Dopierały z Michałowa wnioskować można, że wojna nie miała jednak znaczącego wpływu na funkcjonowanie szkoły. Świadectwo wystawione było za okres od 1 kwietnia 1911 roku do 1 kwietnia 1919 roku. Podpisane jest przez nauczyciela Stefana Nowaka i inspektora szkolnego Kutznera⁶⁵ i nosi datę 1 kwietnia 1919 roku. Jest to już okres po powstaniu wielkopolskim. Zastanawia fakt braku oceny z języka niemieckiego. Czy to mogła być reakcja na nową sytuację geopolityczną? Wojciech Dopierała znał podstawy języka niemieckiego, co poświadcza chociażby książeczka wojskowa z 1926 roku⁶⁶.

Według zapisów w *Kronice* z 1945 roku Stefan Nowak wziął udział w powstaniu wielkopolskim wraz z innymi mieszkańcami pobliskich wiosek. Po powrocie – jak pisze Jan Kołpowski – Nowak ochotniczo wstąpił do Wojska Polskiego. Przeczy temu dokument w postaci świadectwa szkolnego.

⁶¹ Zob.: spis poległych w parafii Strzelce Wielkie, poz. 18 z 1917 roku, <http://bit.ly/2INGAxe>, mikrofilm 2119835.

⁶² Byli to: Alfons Stefan, urodzony w Michałowie (1906-1979), Adolf Wiktor, urodzony w Szelejewie (1908-1997), Emilia Helena, urodzona i zmarła w Michałowie (1909-1909) oraz Irena, urodzona w Michałowie (1912-1987).

⁶³ Fotografia z białą bronią u boku znalazła się w opracowaniach Stefanii Olejniczak z Michałowa. Zob.: S. O l e j n i c z a k, *Działalność kulturalna i oświatowa w Michałowie*, Michałowo 2001, rkps w posiadaniu rodziny.

⁶⁴ W. A r e n d t, *Bractwo Strzeleckie w Piaskach*, „Kronika Gostyńska” 1934, t. 6, nr 4, s. 59. Większość królów nosiła nazwiska pochodzenia niemieckiego. W 1901 roku królem Bractwa był Niemiec, Teodor Kossag, ówczesny burmistrz Piasków.

⁶⁵ Bolesław Kutzner, nauczyciel, kierownik szkoły w Bodzewie. 20 października 1918 roku w Gostyniu ukonstytuowało się Towarzystwo Pedagogiczne na powiat gostyński. Bolesław Kutzner został jego prezesem. Była to jedna z pierwszych inicjatyw czynnego włączenia się w oczekiwane wówczas wyzwolenie Polski. Na zwołanym 27 grudnia 1918 roku zebraniu wszystkich nauczycieli z powiatu gostyńskiego podjęto uchwałę dotyczącą nauczania języka polskiego o znamiennym tytule: *Od zaraz w języku polskim*. Nastąpił też okres wymiany części kadry pedagogicznej, niespełniającej podstawowego kryterium, a mianowicie znajomości języka polskiego. Zob. szerzej: F. G l u r a, *Z dziejów szkolnictwa...*, s. 37-39.

⁶⁶ Dokumenty w posiadaniu rodziny.

Z uzasadnienia dotyczącego odznaczenia Wielkopolskim Krzyżem Powstań-
czym wynika, że na posadę nauczyciela powrócił 15 lutego 1919 roku⁶⁷. Rok
szkolny 1918/1919 zakończył się w kwietniu i po tym terminie prawdopo-
dobnie został powołany do wojska, skąd zwolniono go w czerwcu 1921 roku.
Należy więc wnioskować, że szkoła w Michałowie przez okres dwóch lat
była czynna sporadycznie⁶⁸. Rodzina państwa Nowaków dalej mieszkała
w Michałowie. Małżonkowie wraz z dziećmi i teściową wyprowadzili się do
Leszna dopiero 20 grudnia 1921 roku⁶⁹. Stefan Nowak zmarł tam 29 listopa-
da 1963 roku (akt zgonu nr 334/1963/2 USC Leszno – miasto), żona Jadwiga
z Tyrakowskich kilka miesięcy wcześniej, tj. 15 kwietnia 1963 roku (akt
zgonu nr 84/1963/2 USC Leszno – miasto).

Jan Jezior (1897-1978)

W księdze meldunkowej Michałowa 7 maja 1921 roku pod ówczes-
nym numerem 34, którym oznaczona była wówczas posesja szkolna, został
wpisany nauczyciel Jan Jezior, zamieszkały wcześniej w Lubartowie Lubel-
skim przy ulicy Niecałej 216. Urodził się 5 lutego 1897 roku jako syn Igna-
cego i Franciszki z domu Zwolińska⁷⁰. Był to nauczyciel sprowadzony do

⁶⁷ Stefan Nowak brał udział w powstaniu wielkopolskim w okresie od 6 stycznia do 15 lute-
go 1919 roku. Od 6 do 13 stycznia uczestniczył w patrolach wywiadowczych w okolicy
Hersztupowa-Kąkolewa. Po tym okresie pełnił funkcję oficera żywnościowego frontu.
15 lutego 1919 roku był dowódcą Straży Ludowej 4. obwodu Wielkie Strzelce, powiat go-
styński. Zob.: <http://powstancy-wielkopolscy.pl/search>, [dostęp: 1 grudnia 2015 roku].

⁶⁸ W maju 1919 roku powstał Związek Nauczycieli Polaków. W powiecie gostyńskim orga-
nizowano różnego rodzaju formy kształcenia, konferencje. Konferencja kształceniowa odby-
ła się m.in. w Michałowie w drugiej połowie maja 1919 roku. Zob.: F. G l u r a, *Z dziejów
szkolnictwa...*, s. 39. W rok 1919 Polska weszła jako państwo o niestabilizowanych grani-
cach, różnych systemach prawnych, w tym również w zakresie szkolnictwa. Ustawa unifikacyjna
została uchwalona dopiero 17 lutego 1922 roku. Wcześniej wiele nowych rozwiązań
wprowadzanych było na podstawie rozporządzeń lokalnych. Na szczeblu krajowym Sejm RP
uchwalił ustawę z 4 czerwca 1920 roku o tymczasowym ustroju władz szkolnych (Dz. U.
R. P. z 1920 roku, nr 50 poz. 304), a Rada Ministrów wydała rozporządzenie z 10 stycznia
1921 roku w przedmiocie przekazania Ministrowi Wyznań Religijnych i Oświecenia Pu-
blicznego spraw szkolnych i oświatowych na obszarze byłej dzielnicy pruskiej (Dz. U. R. P.
z 1921 roku, nr 7, poz. 38). W Dzienniku Urzędowym Okręgu Szkolnego Poznańskiego
ogłoszone zostały dopiero 31 marca 1921 roku (D. Urz. nr 1 z 31 marca 1921 roku).

⁶⁹ W Lesznie mieszkali przy ul. Przemysłowej 31. *Księga adresowa miasta Leszno*, Leszno
1930, s. 89.

⁷⁰ Akt chrztu nr 27/1897 z parafii Lubartów, w wolnym tłumaczeniu z języka rosyjskiego
brzmi: „Działo się w mieście Lubartów 25 stycznia (6 lutego według kalendarza gregoriań-
skiego) 1897 roku o godzinie 4 po południu. Zjawił się Wawrzyniec Jezior mieszczanin,
stolarz, mieszkający w Lubartowie, lat 40, w towarzystwie Ignacego Mazurkiewicza, bedna-
rza lat 40 i Konstantego Mazusa, szewca, lat 38, mieszczanina z Lubartowa i przedstawił
Nam dziecię płci męskiej urodzone w Lubartowie dnia wczorajszego o godzinie 8 wieczór
z jego prawnej małżonki Franciszki z domu Zwolińska, lat 40. Dziecięciumu temu przy chrzcie
św., który odbył się dzisiaj, nadano imię Jan, a chrzestnymi jego byli Ignacy Mazurkiewicz

Wielkopolski na skutek decyzji władz oświatowych⁷¹. Przez około pół roku, tj. do grudnia 1921 roku, w Michałowie jako nauczyciele pracowali jednocześnie Stefan Nowak i Jan Jezior. Po wyjeździe rodziny Nowaków Jan Jezior pracował w szkole sam do końca kwietnia 1922 roku.

Członkami dozoru szkolnego na okres 6 lat zostali 22 marca 1922 roku następujący mieszkańcy: Leon Kordus – gospodarz z Michałowa, Stanisław Grzymisławski – kowal z Godurowa, Marcin Komorniczak – gospodarz z Drogoszewa i Stanisław Matuszak – gospodarz z Michałowa. Rendantem (skarbnikiem) został Franciszek Kłopocki – gospodarz z Michałowa⁷².

9 maja 1922 roku zatrudniono nauczycielkę Pelagię Wierzcholską urodzoną 24 lutego 1900 roku w Kórniku⁷³, córkę Stanisława i Marianny z domu Sicińska. Pelagia została żoną Jana Jeziora w 1923 roku. Państwu Jeziorom urodziło się w Michałowie trzech synów: Witold (urodzony 27 października 1924 roku, zginął w styczniu 1945 roku w okolicach Szczecina), Bogdan (13 listopada 1926 roku – 2 października 1936 roku) i Jarosław Sławosz (30 października 1929 roku – 21 kwietnia 2009 roku)⁷⁴.

Jan i Pelagia Jeziorowie pracowali razem w szkole do 1930 roku, od kiedy to zatrudniona została nauczycielka Halina Laskowska, urodzona 2 czerwca 1904 roku w Miłosławiu, córka Stefana i Marii z domu Dziurobek⁷⁵. Pelagia Jezior zajmowała się wychowywaniem dzieci. Od roku szkolnego 1933/34 z uwagi na niewielką liczbę dzieci utworzono tylko jedną klasę. W styczniu 1934 roku kierownik szkoły i nauczyciel Jan Jezior na mocy decyzji władz szkolnych, zakończył pracę w Michałowie i został przeniesiony służbowo do Kościana⁷⁶. Wcześniej, prawdopodobnie jeszcze przed rozpoczęciem roku szkolnego, szkołę opuściła nauczycielka Halina Laskowska.

Radość z odzyskanej niepodległości i entuzjazm, jaki panował w pierwszych latach powojennych, sprzyjał dobrej atmosferze szkolnej, powstawaniu wielu stowarzyszeń kulturalnych i oświatowych⁷⁷. Organizowane

---

i Magdalena Mazus⁷⁸. Akt ten oświadczającemu i niepiśmiennym świadkom został tylko odczytany. Nieczytelnie podpisany przez księdza.

⁷¹ W powojennym okresie do Wielkopolski przeniesiono służbowo wielu nauczycieli z innych rejonów Polski, głównie z Małopolski. Powodem był w szczególności brak kadry po zwolnieniu ze szkolnictwa lub wyjeździe z Polski nauczycieli narodowości niemieckiej.

⁷² Pismo L.dz. 1348/22 podpisał starosta Wincenty Dabiński z Gostynia. „Orędownik Gostyński” 1922, nr 38.

⁷³ Akt urodzenia nr 43/1900 USC Kórnik. Rodzice mieszkali w Kórniku, Rynek 19.

⁷⁴ Informacji udzieliła Zofia Jezior we wrześniu 2016 roku, wdowa po Jarosławie Sławoszu, zamieszkała w Kościanie.

⁷⁵ Akt urodzenia nr 75/1904 USC Miłosław.

⁷⁶ W Kościanie pracował w szkolnictwie zarówno do wybuchu II wojny światowej, jak i po wojnie. Jan Jezior zmarł 1 kwietnia 1978 roku w Kościanie, żona Pelagia zmarła 11 października 1988 roku. Spoczywają na cmentarzu komunalnym w Kościanie. Zob.: <http://bit.ly/2mdD5ni> [dostęp: 10 września 2016 roku].

⁷⁷ Zob.: S. O l e j n i c z a k, *Działalność...*, s. 11-30.

były również różnego rodzaju kursy z zakresu prowadzenia gospodarstwa domowego. Trudno ocenić, w jakim stopniu uczestniczyli w tym nauczyciele pracujący w latach 1922-1933. Brakuje bowiem wspomnień i zapisów z tego okresu. Wiemy natomiast, jakie przedmioty były wtedy nauczane. W świadectwach wymienione zostały następujące przedmioty: religia, język polski, rachunki z geometrią, przyroda, geografia, historia, rysunki, roboty ręczne, śpiew, ćwiczenia cielesne i roboty kobiece. Oceniane było również „sprawowanie się”. W tym miejscu można wspomnieć, że w byłym zaborze pruskim kary cielesne zostały zniesione formalnie dopiero w 1932 roku⁷⁸. Szkoła w Michałowie nazywała się w tym czasie Publiczną Szkołą Powszechną, a zatem przymiotnik katolicki stracił w zasadzie swoje znaczenie.

Jan Kołpowski (1907-1971)

Styczeń 1934 roku do września 1939 roku to okres, w którym nauczycielem i kierownikiem szkoły był Jan Kołpowski⁷⁹. Szkoła funkcjonowała jako jednoklasowa. Jan Kołpowski urodził się 20 września 1907 roku w Łosińcu (gmina Skoki, powiat wągrowiecki, województwo wielkopolskie) jako syn Antoniego i Władysławy z domu Szymaś⁸⁰. Ukończył Męskie Seminarium Nauczycielskie w Czarnkowie w 1926 roku. Po zakończeniu nauki pracował jako nauczyciel w Jaktorowie i Sokołowie w powiecie chodzieskim. 15 lipca 1928 roku został powołany do służby wojskowej. W roku rozpoczęcia pracy w Michałowie (1934) ożenił się z Klementyną Górną, urodzoną 23 listopada 1910 roku w Parzęczewie w powiecie kościańskim⁸¹. Klementyna była córką Jana Górnego (piekarza) i Marii z domu Karwatka. Państwo Kołpowscy mieli jedną córkę Halinę (1936-2016)⁸².

Szkoła przekazana została protokolarnie 20 stycznia 1934 roku przez poprzedniego kierownika i nauczyciela Jana Jeziora. Z kroniki szkolnej dowiadujemy się, że stan budynku szkoły i obiektów gospodarczych był fatal-

⁷⁸ Z osobistych doświadczeń autora wiadomo, że były stosowane jeszcze w latach 50. XX wieku. Zakaz stosowania kar cielesnych w wyzwolonej Polsce wprowadzono rozporządzeniem Rady Ministrów 6 lipca 1921 roku. Przepis ten nie uchylił wówczas formalnie pruskich ustaw w tym zakresie, miał tylko moc instrukcji wewnętrznej. To jeden z przykładów na różnorodność systemów prawnych w dwudziestoleciu międzywojennym – „Orędownik Gostyński” 1932, nr 95.

⁷⁹ Jan Kołpowski był również kierownikiem szkoły od 1945 do 1971 roku. Okres ten nie został tu opisany, ponieważ wykracza poza przyjęte ramy czasowe niniejszego opracowania.

⁸⁰ Akt urodzenia nr 117/1907 USC Kuszewo (niem. Alden). Ojciec Antoni Kołpowski, z zawodu ogrodnik, leśniczy, urodził się 30 czerwca 1880 roku w Wojnówku k. Długiej Gośliny w powiecie obornickim. Zmarł w 1957 roku. Matka Władysława z domu Szymaś urodziła się 2 lipca 1877 roku w Laskowie w powiecie obornickim, zmarła w 1968 roku. Autor dziękuje Jerzemu Kołpowskiemu za udostępnienie informacji o rodzinie Kołpowskich.

⁸¹ Obecnie powiat grodziski.

⁸² Halina Ciszewska z domu Kołpowska całe dorosłe życie mieszkała we Wrocławiu. Pracowała w szkolnictwie i oświacie.

ny. Wiosną ruszyły więc prace remontowe. Postawiono nowy płot od strony frontowej. Dach budynku szkolnego został wyremontowany poprzez przełożenie dachówek, odnowiono pomieszczenie klasowe, korytarz oraz mieszkanie nauczyciela. Należy przez to rozumieć, że prace te dotyczyły głównie tzw. nowego budynku szkolnego. W 1934 roku szkołę w Michałowie opuściło około 20 uczniów. Warto odnotować, że w listopadzie wybrano nową Radę Szkoły, której przewodniczącym został Walenty Borowczyk z Drogoszewa. W skład Rady weszli także Stanisław Klupś z Michałowa (sołtys), Marcin Komorniczak z Drogoszewa i Wojciech Kurek z Godurowa. Ze składu Rady wnioskować można, że do szkoły w Michałowie uczęszczały dzieci z trzech wymienionych powyżej wiosek.

W 1934 roku naukę rozpoczęło około 70 uczniów. Na początku roku szkolnego została ona przerwana na okres 3 tygodni z powodu panującej w okolicy epidemii tyfusu. Oprócz zajęć typowo szkolnych prowadzone były różnego rodzaju kursy wieczorowe. W trakcie roku szkolnego dla dzieci organizowano wycieczki szkolne, głównie do pobliskich szkół, a w kolejnych latach np. do Gostynia i nad jezioro do Dolska. Prowadzone były też rozgrywki sportowe. Uroczyscie obchodzono „gwiazdkę”, a z otrzymanych przez dzieci podarków radości było co niemiara. Każdy rok szkolny zaczynał się i kończył uroczystym nabożeństwem w kościele parafialnym. W 1935 roku utworzony został sklepik uczniowski z kapitałem jego założycieli, czyli dzieci. Celem było pozyskanie funduszu, np. na następne wycieczki. Prowadzona była korespondencja z bliżej nieokreśloną szkołą na Polesiu. Niestety, lata wojny i okupacji były powodem tego, że nie zachowały się żadne listy⁸³.

W 1936 roku w budynku „starej szkoły” otwarto świetlicę i czytelnię, gdzie można było korzystać z czasopism, gier oraz posłuchać muzyki z adapteru, który był w posiadaniu szkoły. W tym samym roku posadzone zostały przed szkołą lipy⁸⁴, w rogu boiska szkolnego akacje, obok których zakopano w zalakowanej butelce dokumenty szkoły z fotografią. Czy odnalazły się kiedykolwiek? Nie wiadomo. Wspomnieć trzeba też o ogródku warzywnym założonym na działce nauczyciela. W latach przedwojennych odbywały się wizytacje inspektorów szkolnych⁸⁵. Wyniki tych wizytacji były pozytywne. W 1936 roku założone zostało szkolne Koło Polskiego Czerwonego Krzyża. W 1937 roku szkoła otrzymała z Inspektoratu Szkolnego odbiornik radiowy,

---

⁸³ J. K o ł p o w s k i, *Kronika szkoły w Michałowie...*

⁸⁴ Gdzie się podziały lipy rosnące po dwóch stronach ulicy? Niezapomniana barwa i zapach kwiatostanu oraz wygląd drzew stanowiły niepowtarzalny element krajobrazu we wsi, którego, zdaniem autora, nie zastąpią najlepiej wykonane elewacje i inne aktualne dekoracje. Zielony tunel dawał cień, chłód i czyste powietrze. Ponadto kwiaty były suszone i wykorzystywane do celów spożywczych.

⁸⁵ W sprawach nauczania religii wizytację przeprowadzali księża, w tym przypadku katolicy.

który spełnił pozytywną rolę w procesie nauczania, a także na kursach dla dorosłych. Dzieci przychodziły do szkoły również w niedzielę po południu, aby wysłuchać audycji radiowych⁸⁶. W miesiącach wakacyjnych 1939 roku odnowione zostało wnętrze budynku szkolnego oraz jego wyposażenie (ławki, szafy, tablice). Skompletowano także pomoce szkolne. Biblioteka liczyła około 500 tomów, biblioteka nauczyciela 150 tomów. Wcale pokaźna jak na owe czasy. Budynek szkolny służył również do celów pozaszkolnych, jak np. szczepienia lekarskie⁸⁷, wybory lokalne i ogólnopolskie⁸⁸.

Michałowo było wsią typowo rolniczą, ale ze względu na panujący wówczas kryzys gospodarczy wszystkie dzieci otrzymywały jedzenie: bułki i kawę lub mleko. Posiłki te finansowane były przez gminę, co odnotowane zostało w 1937 roku. W roku szkolnym 1938/39 uczyło się 75 uczniów. Zbliżał się wrzesień 1939 roku. Nikt nie zdawał sobie do końca sprawy z okropności, jakie miała przynieść wojna. Starsze pokolenie pamiętało wprawdzie okres pierwszej wojny światowej, której skutki odczuli mieszkańcy w różny sposób, ale sam teatr działań wojennych był jeszcze daleko.

Jan Kołpowski otrzymał 27 sierpnia 1939 roku powołanie do wojska. Żona z córką, po powrocie z wrześniowej ewakuacji, udała się do swojej rodziny w Parzęczewie. Szkołę przejęli Niemcy, aby po pewnym czasie, tj. 10 stycznia 1941 roku rozpocząć w niej naukę dla dzieci niemieckich. Część dzieci polskich z rodzin, które nie zostały wysiedlone, chodziła w czasie wojny do szkoły w Piaskach, Szelejewie, a później również w Zalesiu.

W kilka tygodni po przejściu frontu wojennego, 12 lutego 1945 roku, nauczanie rozpoczął Jan Jankowiak, nauczyciel ze Strzelec Wielkich. Pracował do 6 kwietnia 1945 roku, kiedy to na dawną posadę wrócił Jan Kołpowski. Jednak już 17 maja został powołany do wojska⁸⁹. Przez bardzo krótki okres, bo zaledwie od 11 do 19 czerwca 1945 roku, nauczala w Michałowie Aleksan-

⁸⁶ Radio to przydało się szczególnie w 1939 roku w okresie narastającego napięcia między Polską a Niemcami. Aż do wybuchu wojny mieszkańcy często gromadzili się, aby wysłuchać coraz bardziej niepokojących wiadomości. 9 września 1939 roku, kiedy we wsi pojawił się pierwszy patrol wojskowy, a szkoła została zamknięta, Niemcy skonfiskowali ten aparat. Jan Kołpowski pomylił rok otrzymania radia. Było to we wrześniu 1938 roku, na rok przed wojną – „Orędownik Gostyński” 1939, nr 71.

⁸⁷ Zob. „Orędownik Gostyński” 1921, nr 36; 1922, nr 42.

⁸⁸ Zob. „Orędownik Gostyński” 1921, nr 125; 1922, nr 95. W 1921 roku w wyborach do sejmiku powiatowego w Gostyniu kandydatem był Franciszek Kłopotcki z Michałowa. Przewodniczącym komisji był nauczyciel Stefan Nowak; J. K o ł p o w s k i, *Kronika szkoły w Michałowie...*

⁸⁹ Warto zwrócić uwagę na dwa fakty. Zarówno po zakończeniu pierwszej, jak i drugiej wojny światowej przedstawieni tu nauczyciele znaleźli się w szeregach armii. Co prawda inne były ku temu powody i okoliczności. Wypada pozostawić to jednak bez komentarza. Czytelnik może się zastanowić nad powiązaniem wojska ze szkołą w ówczesnych czasach.

dra Gała, nauczycielka z Zalesia⁹⁰. Skrócony rok szkolny zakończył się 14 lipca 1945 roku. W czasie tego półrocza w szkole uczyło się około 60 dzieci, przy czym 15 z Drogoszewa przydzielonych zostało do szkoły w Zalesiu. Nowy rok szkolny 1945/46 rozpoczął się w piękny wrześnieowy poranek⁹¹.

Jan Kołpowski był kierownikiem szkoły w Michałowie do 1 marca 1971 roku. Zmarł 8 lipca 1971 roku⁹². Spoczywa na cmentarzu w Gostyniu razem ze zmarłą w 2001 roku żoną Klementyną.

Umieszczone tu fakty i opisy są m.in. rozwinięciem przypisów na temat pierwszych nauczycieli w Michałowie w XIX wieku, zawartych w opracowaniu dotyczącym rodziny Dopierałów z parafii Strzelce Wielkie⁹³. Wspomniana już wcześniej Stefania Olejniczak (1926-2016) z domu Woźniak z Michałowa, nazywana kronikarką okolicznych wsi, w jednym ze swoich opracowań nie kryła wdzięczności dla ostatniego wymienionego tutaj nauczyciela i kierownika szkoły w Michałowie, pisząc m.in.:

*[...] Na koniec za wszystko pięknie dziękujemy,
swoje szczere serca w darze Ci niesiemy.
Wdzięczność przeogromna życzeń drogę ściele,
bądź zawsze szczęśliwy i ufny w swej wierze.
Łódka Twego życia wciąż walczy i płynie,
wiele czynów jeszcze kryje w swej głębinie.
Słowa naszej pieśni nie dodadzą tego,
bo się nie wyraża piękna ukrytego*⁹⁴.

Bardzo dziękuję Państwu: Krystynie Dolatowskiej, Zofii Jezior, Jerzemu Kołpowskiemu, Marcinowi Radomskiemu i rodzinie Puśleckich za udostępnienie informacji i materiałów dotyczących nauczycieli oraz szkoły

⁹⁰ Aleksandra Jadwiga Gała (1905-1994), z domu Westfalewicz, urodziła się w Raciechowicach w powiecie myślenickim (Małopolska) w rodzinie nauczycielskiej. Po I wojnie światowej rodzina osiedliła się w Biezanowie w powiecie kościańskim. Absolwentka Seminarium Nauczycielskiego w Poznaniu. Wyszła za mąż za Jana Gałę (1907-1992) z Zalesia, z zawodu krawca. W czasie okupacji rodzina Gałów została deportowana do Rawy Mazowieckiej, gdzie Jan i Aleksandra włączyli się w działalność AK. Po wojnie Aleksandra Gała była nauczycielką w Szkole Podstawowej w Zalesiu.

⁹¹ Informacje o dziejach szkoły w latach pracy Jana Kołpowskiego opracowano głównie w oparciu o sporządzoną przez niego samego *Kronikę*.

⁹² Akt zgonu nr 110/1971 USC Gostyń.

⁹³ R. K o ł o d z i e j c z a k, *Dopierałowie z Lipia*, mps zbiory Muzeum w Gostyniu, s. 40. Autor odszukał żyjących potomków z niektórych rodzin wymienionych tutaj nauczycieli, w tym Konstantego Niklewskiego. To prawie tak, jakby „rozmawiać” z ich przodkami. Doświadczenie to przyniosło dużą satysfakcję, wieńcząc „dzieło”.

⁹⁴ Fragment wiersza z opracowania S. O l e j n i c z a k, *Działalność...*, s. 47, poświęconego Janowi Kołpowskiemu. Życzenia dzieci szkolnych, autor i rok niezany.

w Michałowie. Mam nadzieję na szersze ich wykorzystanie w planowanym obszerniejszym opracowaniu.